

פולין

המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם

היהודים בפולין
אחרי מלחמת העולם השנייה
ישראל גוטמן

בהוצאת מרכז זלמן שזר

פולין

ישראל גוטמן

היהודים בפולין אחרי מלחמת-העולם השנייה

האוניברסיטה העברית בירושלים
סדרת מחקרים
של
המרכז לחקר תולדות יהודי פולין ותרבותם



מועצת המערכת
שמואל אטינגר, ישראל ברטל, ישראל גוטמן, יעקב גולדברג,
שמואל ורסס, עזרא מנדלסון (יושב־ראש), חנא שמרוק

ישראל גוטמן

היהודים בפולין אחרי מלחמת-העולם השנייה



מרכז זלמן שזר
להעמקת התודעה ההיסטורית היהודית
ירושלים תשמ"ה

פרסום זה יוצא לאור הודות לעזרתן של

הפדראציה העולמית של יהודי פולין
קרן נצחית על-שם סולומון יופה, דרום-אפריקה

מסת"ב - 3-025-227-965



כל הזכויות שמורות
סדר-מחשב: מרכז זלמן שזר
נדפס בדפוס "דף-חן" בע"מ, ירושלים
Printed in Israel, 1985

פתח־דבר

החיבור שלפנינו הוא נוסח מורחב של מאמר בשני המשכים שפורסם בכתב־העת "ילקוט מורשת", לג (סיון תשמ"ב), עמ' 65–102 : לד (כסלו תשמ"ג), עמ' 121–150. פרופ' ח' שמרוק יזם את הוצאתו בסידרת המחקרים של המרכז לחקר יהדות פולין ותרבותה וגם קרא את כתב־היד והעיר הערות חשובות. מר ראובן אשל טרח על התקנתו הלשונית של החיבור. גברת אלה מיכלוביץ', עוזרת המחקר שלי ב"יד־ושם", סייעה בהכנת הנספחים לספר. הרב דר' דוד כהנא העמיד לרשותי מיסמכים שבידיו ושיחות שקיימתי עמו סייעו להבנת ההתרחשויות בפולין אחרי המלחמה. עובדי ספריית "יד־ושם" גילו אורך־רוח וסבר־פנים, כתמיד, והמציאו לי שוב ושוב את הספרים וכתב־העת שנזקקתי להם בעת הכתיבה. אנשי מרכז שזר, מר צבי יקותיאל וצוותו, קיבלו על עצמם את ההוצאה לאור, והם עושים זאת בחברות טובה ובקפדנות. יבואו כולם על התודה.

אני מודע לליקויים שבעבודה זו. לא היתה לי גישה למיסמכים רשמיים שבארכיונים הפולניים, שנטרתי עדיין חסויים. הכתיבה על פרשה היסטורית הנשקת בהווה מערימה קשיים בדרכו של ההיסטוריון ופוגמת בשלימות התמונה. כל הפגמים הם, כמובן, על אחריותי בלבד.

תוכן העניינים

פתח־דבר 5

דברי מבוא 9

11 פרק ראשון: לאופיים של הניצולים מקרב יהודי פולין

- א. שארית־הפליטה 11
- ב. הריכוז היהודי בלובלין 14
- ג. הריפאטריאציה מברית־המועצות וחלקם של היהודים בה 20

27 פרק שני: מסע השיטנה והרצח

- א. המשטר החדש והיהודים 27
- ב. האנטישמיות, הפרעות והרצח 31
- ג. הפוגרום בקלצה 34

42 פרק שלישי: תנועת ה"בריהה" ויציאתם ההמונית של יהודי פולין

- א. הרקע ל"בריהה" 42
- ב. היציאה הגדולה 44
- ג. ה"בריהה" ושלטונות פולין 49
- ד. עמדות וויכוחים בקרב היהודים בעניין היציאה מפולין 54

60 פרק רביעי: מצבם הכלכלי של יהודי פולין והתארגנותם הפנימית

- א. שילוב היהודים במיגזרי המשק בפולין החדשה 60
- ב. הקואופראטיבים היהודיים 64
- ג. המוסדות לענייני חברה, חינוך, תרבות והנצחה 66
- ד. קשר עם מוסדות יהודיים בעולם 74
- ה. איגוד הקהילות הדתיות 77
- ו. הוועד היהודי המרכזי ומנהיגיו 80

87 פרק חמישי: המשטר והיהודים

- א. המדיניות הפרויישראלית וביטויי אהדה למדינת ישראל 87
- ב. המסע האנטי־יהודי בברית־המועצות בשנים 1948–1953 91
- ג. המסע הסטאליני בפולין 95
- ד. אחרי סטאלין 99
- ה. "הפיכת אוקטובר" והיהודים 101

פרק שמי: התפוררות הציבור היהודי בפולין

- א. שובו של גומולקה לשלטון וההיבט היהודי של המפנה 106
- ב. יהודי פולין למען יהודי ברית-המועצות 109
- ג. התמורות ותמונת החיים של היישוב היהודי בפולין 110
- ד. תחילת המשבר, משמעותו מבחינת היהודים והפולמוס סביב ספרו של שאף 113
- ה. השנים 1967–1968 116

נספחים

- נספח א: מתוך מינשר של "הוועד הפולני לשחרור לאומי" 129
- נספח ב: תכנית המועצה הלאומית הארצית לשיקום היהודים 130
- נספח ג: פעולות המדור לענייני יהודים בקיץ 1944 131
- נספח ד: הרכב הוועד המרכזי של יהודי פולין ותפקידיו העיקריים 134
- נספח ה: על מבנה הקהילות הדתיות של האוכלוסייה היהודית 137
- נספח ו: תדריך פולני בעניין הבעיה היהודית 141
- נספח ז: סקירה פנימית על "תופעות של אנטישמיות בפולין והמאבק נגדן" 143
- נספח ח: כרוז של ה"בונד" 145
- נספח ט: הצהרתו של הקארדינאל הלונד, ראש הכנסייה בפולין, בעקבות הפוגרום בקלצה 147
- נספח י: דברי אוסובקה-מוראבסקי, ראש ממשלת פולין, על הפוגרום בקלצה 149
- נספח יא: מכתב-נאצה נגד יהודי פולין 149
- נספח יב: מדברי גומולקה על היהודים ועל מדינת ישראל 152
- נספח יג: מדברי גומולקה על המסע האנטי-יהודי 153
- נספח יד: מסקנות אנטי-יהודיות מוסוות של הוועד המרכזי הפולני 157

רשימת הקיצורים 159

הקיצורים הביבליוגרפיים 161

מפתחות 163

דברי מבוא

פרשת התחדשותו ושקיעתו של היישוב היהודי בפולין בשנים 1944–1968 היא אחד הנסיונות הקשים ביותר שבהם התנסה העם היהודי אחרי מלחמת העולם השנייה. כרבע מיליון יהודים – אחד מכל ארבעה-עשר יהודים שחיו בארץ זו לפני השואה – שרדו והתקבצו על אדמת פולין. ואולם, רבים מהם לא ביקשו ולא יכלו לשקם את חייהם בערים ובעיירות שהתרוקנו מיהודים, בין מבחינה רגשית ובין מבחינה תודעתית כיהודים וכבני-אדם. אחרים גמרו אומר להיאחזו מחדש בארץ שבה נלדו הם ואבותיהם, אם מתוך אמונה כנה בהבטחות המשטר, שהתחייב לבנות מדינה שבה ישררו שוויון וצדק לכול, ואם מתוך עייפות של אנשים מיוסרים ומיוממים.

בשנים הראשונות עשה המשטר מאמץ ממשי כדי לסייע לעקורים, ואף הכיר בזכותם להתארגנות פוליטית וציבורית נפרדת בתור יהודים. בשנים ההן פנו נגד הניצולים רק חוגים אופוזיציוניים, שהתנגדו למשטר וסירבו להשלים עמו. הפלגים הקיצוניים של מחנה זה ערכו פרעות ורצחו ללא אבחנה מאות יהודים ניצולי התופת הנאצית. ואולם, גם אחרי יציאתם ההמונית של היהודים והשתלטות המשטר החדש על הארץ לא בא מרגוע ליהודים שנותרו : בראשית שנות החמישים איים עליהם הסיוט האנטישמי נוסח סטאלין : באמצע שנות החמישים, עם שובו של גומולקה והפרחת תקוות חדשות בפולין, נעשה ניסיון להטיל על היהודים את האחריות לשנות הטירור הסטאליני : ובסוף שנות השישים נאלצו היהודים לשלם את מחיר כשלונת המשטר והפער העמוק שבין המפלגה וחסידיה, מזה, ובין המוני העם הפולני, מזה. בשנים הללו היה זה המשטר שביקש להפנות את זעם ההמונים נגד היהודים ולהפיח בהם מחדש את שנאת ישראל. הדבר בדרך-כלל לא עלה בידו, והאוכלוסייה לא נדבקה באנטישמיות שהוכתבה מלמעלה. עם זאת היה בידי המשטר הכוח לרדוף ולנשל את רבבות היהודים שנותרו ולהמאיס עליהם את החיים, ואף לאלצם ליטול שוב את מקל-הנדודים ולחפש מקלט חדש מחוץ לפולין.

העוקב אחרי המאמץ שהושקע בבנין החיים היהודיים החדשים בפולין מתפעם לפרקים מן העקשנות, התושייה והדבקות שגילו הניצולים. עלה בידם להקים מסגרות כלכליות נפרדות לייצור, לבנות תאים חברתיים ולכונן מערכת-חינוך נפרדת, עתונות ובית-הוצאה בידיש, תיאטראות ועשרות מועדונים. תחילה תמך המשטר בפעילות ענפה זו והתיר ליהודי פולין ליהנות מעזרת אחיהם בארצות-הרווחה ואף לרקום קשרים מבוקרים עם ארגונים יהודיים כלל-עולמיים. אך כל זה נהרס בחלקו הגדול עם התמורות שחלו, תחילה בלחץ סובייטי, ולימים ביזמתם ובהכוונתם של גורמים פולניים מסוימים.

היום נותר בפולין רק שריד מדולדל – כמה אלפי יהודים, רובם סתגלנים וקנים. גם אור מוצל זה אינו מוכן להיכנע לחלוטין, ועדיין נותרו בפולין

תיאטרון יהודי, המכון היהודי ההיסטורי בווארשה ושלד ארגוני המופקד על עניינים יהודיים. אך אין רב בארץ זו, במרבית הערים הגדולות אין מועדון שבו יכולים היהודים להתכנס, ומרבית בתי הקברות היהודיים ברחבי פולין נטושים ומחוללים. אין להימלט מן המחשבה הנגה, כי המתרחש בחיים היהודיים בפולין היום אינו אלא פעימות הלב האחרונות של הקיבוץ היהודי הגדול שחי כאלף שנה בארץ שעל גדות הוויסלה.

לאופיו של הניצולים מקרב יהודי פולין

א. שארית-הפליטה

שחרורה של פולין מידי הנאצים נמשך כחצי שנה. ביולי 1944 חצה הצבא האדום את הגדה בוג וחדר אל השטחים המזרחיים הכלולים היום במדינת פולין. בסוף יאנואר 1945 הגיעו הכוחות הסובייטיים לגבולה המערבי של פולין על-פי מפת המדינה בין שתי מלחמות-העולם. באף אחת מעריה של פולין ומעירותיה לא היו עוד יהודים שישבו בבתיהם. ממאות הגיטאות שהקימו הנאצים בימי הכיבוש לא נותר אפילו אחד. רק בגיטו לודז' נשארו כ-900 יהודים : כ-600 שהוטל עליהם לנקות את השטח ולרכז את הרכוש היהודי וכ-300 שהצליחו להתחבא ולהתחמק בגל-הפיטיים האחרון בין יוני לאוקטובר 1944. הגרמנים לא הספיקו לפנות את אחרוני היהודים, והודות לכך ניצלו הללו מהשמדה.¹

גיטו לודז' היה אחרון הגיטאות לפיטי ולחיסול. במערב פולין אמנם נותרו עדיין רבבות יהודים במחנות-ריכוז ובמחנות-עבודה, אך את מרבית המחנות האלה פינו הנאצים בחפזן עם התקרבות הצבא האדום, ואסיריהם נעו בהמוניהם ב"צעדות-מוות" אינסופיות בימי החורף והאביב של שנת 1945. במחצית השנייה של יאנואר 1945 פוטו ממחנות אושוויץ כ-58,000 אסירים, רובם יהודים, ובמקום נשארו כמה אלפי אסירים, כמעט כולם חולים ותשושים, שלא היו מסוגלים להצטרף לשיירות שפוטו.² רבים מן המשוחררים מתו זמן קצר אחרי השחרור מאפיסת-כוחות או מסיבוכים קשים במערכת-העיכול בעקבות בולמוס-אכילה של אנשים מורעבים שנטלו סוגי-מזון שקיבותיהם לא היו מורגלות בהם. מגיפה זו של מחלות בדרכי-העיכול בקרב משוחררי מחנות-הריכוז בגרמניה ובאוסטריה הפילה חללים רבים בקומץ הניצולים מיד לאחר המלחמה.

מה היה מספר היהודים שנותרו בפולין מתוך בשלושה מיליון ורבע היהודים שחיו בה בשמונה מאות קהילות בספטמבר 1939, עם פרוץ

1 על אחרוני היהודים בגיטו לודז' ראה : פנקס פולין, א : לודז' והגליל, ירושלים תשל"ו, עמ' 36-37; י' טרונק, לאוזשער געטא - א היסטארישע און סאציאלאגישע שטודיע, ניר-יורק 1962, עמ' 281-308.

2 ראה : H. Langbein, *Menschen in Auschwitz*, Vienna 1957, ובמיוחד תיאור עולמם של האסירים המשוחררים, עמ' 525-557; י' גוטמן, אנשים ואפר - ספר אושוויץ-בירקנאו, מרחביה 1957, עמ' 165-176; Halina Wróbel, "Die Liquidation des KL ; 176-165", *Hefte von Auschwitz*, No. 6, Oświęcim 1962; A. Strzelecki, *Evakuacja, likwidacja i wyzwolenie KL Auschwitz*, Oświęcim 1982.

מלחמת־העולם השנייה ? כיצד והיכן ניצלה שארית־הפליטה ? לא קל להשיב על שאלות אלו, שכן הנתונים שבידנו מבוססים על אומדנים וספירות חלקיות בלבד. עם זאת אפשר לענות כמעט בוודאות על השאלה הראשונה ולקבוע את מספר הניצולים. לא כן באשר לשאלות בדבר הנסיבות שבהן ניצלו אחרוני היהודים, היכן ניצלו ומי סייע בידם. לפיכך עלינו להסתפק בתיאור כללי של שיטות ההצלה, של מקומות־המקלט ושל המחנות שבהם נותרו יהודים.

אפשר לחלק את הניצולים לשלוש חטיבות עיקריות :

1. יהודים שנמלטו מפולין ערב המלחמה ובחודשים הראשונים של הכיבוש. ניתן להניח, כי בדרך זו נמלטו כ־350,000 איש, רובם הגדול יהודים שברחו לברית־המועצות או גורשו אליה בשנים 1939–1941. היהודים שניצלו בדרך זו חזרו בחלקם הניכר מברית המועצות עם גלי השבים לפולין אחרי המלחמה.

2. יהודים שהתחבאו בקרב הפולנים, מהם שהתחזו כלא־יהודים ומהם שהסתתרו אצל פולנים, בין אצל מכרים ובין תמורת תשלום. על אדמת פולין ניצלו גם כמה אלפי יהודים שלחמו בשורות הפארטיזאנים או הסתתרו ביערות.

3. ניצולים ממחנות־ריכוז וממחנות־עבודה, מיעוטם בפולין המשוחררת ורובם במחנות־ריכוז בגרמניה ובאוסטריה, ואף במחנה טרוזינשטאט שבקירבת פראג.

מותר להניח, שמספרם הכולל של הניצולים מקרב יהודי פולין היה כ־380 אלף, מהם 70% בברית־המועצות ובארצות אחרות שמחוץ לפולין, 20% במחנות־ריכוז ובמחנות־עבודה גרמניים ו־10% בהסתר בקרב הפולנים או ביערות פולין.

טיפין־טיפין התרכזו הניצולים על אדמת פולין. בשטחים שבין הבוג ובין הוויסלה, ששוחררו עד יאנואר 1945, נרשמו עד אוקטובר 1944 כ־8,000 יהודים,³ שמרכזם היה אז בלובלין. בווארשה, שחרבה ברובה, היו כ־3,000 יהודים לאחר השחרור.⁴ עד אמצע יוני 1945 נרשמו בוועדים השונים ברחבי פולין 55,509 יהודים, שכללו את כל היהודים שהשתחררו בפולין גופה וחלק ממשוחררי המחנות.⁵ לפי מקור אחר עזבו כ־20,000 יהודים את פולין בשנת 1945, ובתחילת שנת 1946 היו בה 80,060 יהודים. מקור זה מעריך, שקרוב ל־50,000 הסתתרו או שבו מן המחנות, ואילו 20,000–30,000 היו חיילים שהשתחררו מן הצבא ומשורות הפארטיזאנים. לפי אותו המקור הסתנו רבבות יהודים מברית־המועצות לפולין עוד לפני שהחלה שיבתם הסדירה של היהודים שגלו לברית־המועצות בימי המלחמה.⁶ אין בידנו נתונים בדוקים

3 ראה : שולקין, עמ' 81.

4 שם, עמ' 88.

5 ראה : טעטיקייט־באריכט, עמ' 21.

6 ראה : ספארר, כתב־יד, עמ' 11.

על היהודים בפולין אחרי מלחמת-העולם השנייה. במיפקד-האוכלוסין שנערך בפברואר 1946 נכללו היהודים במספר הכולל של המיעוטים הלאומיים, ואילו במיפקד שנערך בדצמבר 1950 כלל לא נשאלו הנפקדים על לאומיותם. ביוני 1946 היו רשומים בוועדים היהודיים בערים המרכזיות ובוועדים יהודיים אווריים 240,489 יהודים.⁷ מספר זה, שכלל גם את הגלים העיקריים של השבים מברית-המועצות, הוא, כפי הנראה, המספר הגבוה ביותר של יהודים שנרשמו בפולין אחרי המלחמה. סבירה ההשערה, כי המספרים מעט גבוהים מדי, שכן הניצולים על-פירוב לא התיישבו במקומות-מגוריהם הקודמים, אלא עברו ממקום למקום. לנדידתם של היהודים בפולין המשוחררת היו שני מניעים עיקריים.

המניע הראשון והעיקרי היה החיפוש הנואש אחר קרובים. המשוחררים אמנם ידעו מה עלה בגורל היהודים, אך עדיין קינן בלבותיהם שביב של תקווה, כי בדרך נס ניצלה נפש קרובה. קירותיהם של משרדי הוועדים היהודיים בערי פולין היו מכוסים בפיסות-נייר, ובהן שמות הניצולים וכתובותיהם – שמא בכל-זאת יתקשרו קרובים או מכרים. אך רק לעתים רחוקות קרה שהעיניים הסורקות גילו שם של אדם יקר, וזעקת-שמחה מהולה בכאב היתה מרעידה את הסביבה. בדרך-נרשמו היהודים בכל מקום שהגיעו אליו, ומכאן הכפילויות והקושי לקבוע את מספרם המדויק של היהודים ששהו בפולין אחרי המלחמה בפרקי-זמן שונים. לדעת בקיאים בחישובים סטטיסטיים יש להפחית 10%-15% מן המספרים הרשומים.⁸ מן הצד האחר היו גם יהודים – שמספרם לא עלה, כנראה, על כמה מאות או אלפים – שאימצו שמות פולניים וזהות זרה בימי המלחמה, ועתה גמרו אומר לא לשוב עוד ליהדותם. על אלה יש להוסיף כמה אלפי ילדים שאומצו על-ידי משפחות פולניות או מצאו מקלט במנזרים או בפנימיות, ולמרות המאמצים לגלות ילדים יהודים ולפרותם לא נמצאו עקבותיהם.

המניע השני לנדודים היה הרצון להימצא בצוותא עם יהודים, הן מטעמי בטחון הן מתוך צורך פנימי לחיות בקרב יהודים. בודדים או קבוצות קטנות עברו ממקומות קטנים לערים גדולות ולמקומות שבהם התחילו להתהוות מרכזים יהודיים. במרוצת הזמן נוצר מרכז מסוג זה בשליזיה התחתית. ערים שמהן ברחו או גורשו הגרמנים יושבו מחדש על-ידי משוחררי מחנות, חלקים מן האוכלוסייה הפולנית או אנשים ששבו מרוסיה. ערים אלו, שהתרוקנו מתושביהן הקודמים, נהפכו אט-אט למרכזים חדשים של היהודים בפולין העממית.

מספר היהודים שהיו רשומים ביוני 1946 – יותר מ-240,000 איש – היה, כאמור, מספר-השיא של יהודי פולין אחרי המלחמה. ביולי 1946 נערכו פרעות ביהודים בעיר קלצה, ובחודשים שלאחר-מכן יצאו היהודים מפולין בהמוניהם. באביב 1949 נותרו כ-80,000 יהודים,⁹ שמתעמים שונים העדיפו

7 ראה : טעטיקייט-באריכט, עמ' 21.

8 ראה : גליקסון, עמ' 3.

9 ראה : שפירא, 1950, עמ' 342.

